
HELLIKON

IRODALOMTUDOMÁNYI SZEMLE

Rendszerelvű irodalomtudomány

1995

A többrendszerűség elmélete

1. Rendszer és többrendszerűség a modern funkcionalizmusban. A statikus és a dinamikus
2. Többrendszerűség. Folyamat és művelet
 - 2.1. A többrendszerűség általános tulajdonságai
 - 2.2. Dinamikus rétegződés és rendszerszerű művek
 - 2.2.1. A kanonizált és a nem kanonizált rétegek
 - 2.2.2. A rendszer, a játéktár (repertoire) és a szöveg
 - 2.2.3. A statikus és a dinamikus kanonicitás
 - 2.2.4. Elsődleges és másodlagos típusok
 - 2.3. Belső és külső kapcsolatok
 - 2.3.1. Belső kapcsolatok
 - 2.3.2. Külső kapcsolatok
 - 2.4. Stabilitás és instabilitás. Rendszerhegyek.

1. RENDSZER ÉS TÖBBRENDSZERŰSÉG A MODERN FUNKCIONALIZMUSBAN. A STATIKUS ÉS A DINAMIKUS

Az az elképzelés, hogy a szemiotikai jelenségeket, azaz a kommunikáció jelek által vezérelt emberi modelljeit (mint például a kultúrát, a nyelvet, az irodalmat, a társadalmat) sokkal pontosabban érthetjük meg és könnyebben tanulmányozhatjuk, ha rendszernek tekintjük, semmint ha különálló elemek halmazaként, a jelen legtöbb humán tudományának vezető gondolatává vált. Tehát az adatok pozitívista összegyűjtését, melyet jóhiszeműen empirista alapokra helyeztek, és anyagi *szubsztanciájuk* alapján elemezték őket, felváltotta a *relációk* analízise révén történő funkcionalista megközelítés. Amint a különféle szemiotikai egységeket rendszerként szemlélték, lehetőség nyílt a működésükkel kapcsolatos hipotézisek felállítására. Ezt követően minden adott volt ahhoz, hogy megvalósulhasson az, amit a modern tudomány fejlődése során végső célként tekintettek, jelesül, hogy ne lajstromozzák, illetve osztályozzák a jelenségeket, hanem a sokféleségüket és összetettségüket szabályozó törvényeket derítsék fel. Mivel a prefunkcionalista megközelítések aligha kísérelték meg ilyesféle törvények felderítését, melyeket korábban „jelenségként” fogtak fel (vagyis a vizsgálat/tanulmányozás tárgyaiként), így valójában nincsenek fedésben a „jelenséggel”, hisz annak létét csupán a funkcionalista megközelítés feltételezhette. Így aztán a rendszerszemlélet nem csak azt tette lehetővé, hogy megfelelő módon számításba vegyék a már „ismert” jelenségeket, hanem azt is, hogy teljességében felfedezzék az „ismeretleneket”. Ezenkívül azok az ismert adatok, melyekről sosem gondolták volna, hogy összefüggésbe hozhatók egy bizonyos „ténnyel” álta-

lában kapcsolatban álló adatokkal, mára jelentőségtejesekké váltak az adott „tényre” nézve. A funkcionalizmus alaposan megváltoztatta mind szerkezetében, mind a módszerek tekintetében, kérdéseiben és válaszaiban is az összes olyan tudományt, melybe bevezették. Mégis, hiába a közös előfeltételek, a funkcionális megközelítés sosem volt teljesen egységes. Nagyjából két különböző és *összeegyeztethetetlen* program van érvényben. Sajnos, ezt nem mindig értették meg, s ezzel elég sok kárt okoztak a különféle szemiotikai tudományok fejlődésének. Azzal, hogy nem sikerült ezek között a programok között különbséget tenni, nemcsak hibás képet festettek a saját elképzeléseik tartalmáról, hanem megnehezítették annak megértését is, mit szándékoztak alapvetően külön-külön megvalósítani. Szomorú, hogy míg a modern szemiotikai tradíció bizonyos része számára ez a helyzet elcsépelte közhelynek számít, még a „szakmabeliek” szájából is mindennapos a situáció pontatlan bemutatása. A programokat a „statikus rendszerek elméleteként”, illetve a „dinamikus rendszerek elméleteként” fogom említeni. Hiba volt a statikus rendszerek elméletét az egyedüli „funkcionális” vagy „strukturális” megközelítésként meghatározni (egyébként általában úgy hivatkoznak rá, mintha Saussure tanítása volna). Saussure írásaiban és a saussure-i hagyományt követők munkáiban a rendszer kapcsolatoknak olyan statikus („szinkrón”) hálójaként fogalmazódik meg, melyben minden adat értéke egyenlő a konkrét relációban betöltött szerepével. Míg tehát egyfelől fény derült a részek funkciójára, másfelől az ezeket vezérlő szabályokra, aligha akad magyarázat a változásokra és a változatokra. Az időbeli egymásutánosság tényezőjét (a „diakroniát”) így kiküszöbölték a „rendszerből”, és úgy döntöttek, hogy a funkcionális hipotézis területén kívül helyezkedjék el. Ezért aztán rendszeren kívülnek nyilvánították, és – mivel kizárólagosan a rendszerek történeti szemléletével azonosították –, gyakorlatilag kiüzetett a nyelvészet területéről. Magától értetődőek az adatok mechanikus összegyűjtését felváltandó rendszerfogalom bevezetéséből származó előnyök. Még az sem teljességgel igazolható, hogy – amint ez meg is történt –, a rendszert leegyszerűsítsék egy ahisztórikus, időn-kívüli nézőpontra. Saussure idejében a nyelvészet a történeti változásokat érintő erős összpontosításával enyhén szólva nem éppen rendszerszerű feltételek mellett működött. Ezzel kétségtelenül nem az elé állítottak akadályt, hogy felfedezzék a különböző korok nyelvállapota miképp tér el egymástól, hanem elsősorban az elé, hogy rájöjjenek, miként működik a nyelv. Ennek a leegyszerűsítésnek a segítségével az absztrakció megfelelőbb fokát érthették el, és a nyelv működésének alapvető mechanizmusait leleplezhették. Természetesen egy ilyen absztrakt modell szemszögéből az adott időben egy rendszeren belül jelentkező különféle alternatívák egyidejűleg lehetséges jelenlétét nem szükségképp kell figyelembe venni, ha ezek elvileg leegyszerűsíthetők. Amint ez más területek vizsgálata során köztudottá vált (pl. a termodinamika kutatásakor), módszertani megfontolásból sokkal hatékonyabb egy zárt rendszer felállításával kísérletezni. Így szemlélve, a statikus megközelítés valóban megvalósítja önnön végső célját. Ám de, ha annak tekintjük, ami valójában nem, nevezetesen olyan modellnek, mely a rendszer adott időben érvényesülő működési feltételeinek szigorúbb magyarázatát célozza meg, megzavarhatja a tudományos kutatást. Tisztán

elkülönül az a kísérlet, mely a rendszernek az idő területén kívül eső vezérlőelveiről kíván számot adni, s az, amely arról szándékozik beszámolni, hogyan működik mind „elvben”, mind „időben” a rendszer. Ha a historikus nézőpontot nem zárjuk ki a funkcionális megközelítésből, számos következtetést vonhatunk le. Először is be kell látnunk, hogy mind a szinkronia, mind a diakronia történeti jelenségek, ellenben az utóbbi kizárólagos megfeleltetése a történettel tarthatatlan. Következésképp, a szinkroniát nem lehet és nem szabad azonosítani a statikussággal, hiszen minden adott pillanatban több diakronikus sor működik a szinkrón tengelyen. Ennélfogva a rendszer egyfelől tartalmaz mind diakroniát, mind szinkroniát, másfelől ezek mindegyike különválasztva nyilvánvalóan szintén rendszert alkot. Másodsorban, ha a strukturáltság és a szisztematikusság gondolatát nem szükséges továbbá a homogeneitás fogalmával azonosítani, a szemiotikus rendszer felfogható heterogén, nyitott struktúráként. Így hát igen ritkán találkozhatunk egyrendszerűséggel, míg szükségképp a többrendszerűség ural mindent, a többszörös rendszerek, a több rendszerből álló rendszerek, melyek metszik, illetve félig elfedik egymást, egyidejűleg használnak fel különféle alternatívákat, de azért felépített egészként működnek, melynek a tagjai függetlenek egymástól. Amennyiben a statikus, szinkronikus¹ megközelítés a genfi iskolától származik, a dinamikus megközelítés gyökerei az orosz formalista, valamint a cseh strukturalista iskola munkáiban találhatók. Szomorú, hogy a dinamikus rendszerről vallott elképzelésüket nagymértékben mellőzte mind a nyelvészet, mind az irodalomelmélet. A – tévesen értelmezett – szinkronikus megközelítés győzedelmeskedett. A laikusok és a „szakmabeliek” csekély kivétellel egyaránt még mindig azt vallják, hogy a „strukturáliszmus” egyenlő a statikussággal és a szinkronitással, az egynemű szerkezetekkel és az ahistorikus megközelítéssel.

2. TÖBBRENDSZERŰSÉG. FOLYAMAT ÉS MŰVELET

2.1. A többrendszerűség általános tulajdonságai

Az előzmények ismeretében világos, hogy a „többrendszerűség” fogalma több, mint terminológiai konvenció. A célja az, hogy explicitte tegye a rendszerfogalom dinamikus, heterogén voltát, szemben a szinkronikus megközelítéssel.² Következésképp, hangsúlyozza a metszéspontok sokféleségét, ennélfogva a felépítettségnek az

¹ Úgy tűnik, a „szinkronikus” fogalma megfelelőbb, mint a „szinkroné”, ha egyszer elfogadtuk, hogy a „szinkrón” nem egyenlő a „statikussal”.

² Ámbár nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy nincs olyan, a „többrendszerűséggel” összefüggésbe hozható fogalom, mely mint olyan ne volna kapcsolatban a „rendszerrel”. Amennyiben a „rendszer” fogalmával kapcsolatban készek vagyunk elfogadni mind a zárt kapcsolatsor elgondolását (melyben a tagok értéküket a saját ellentétpárjukon keresztül kapják), mind a nyitott rendszer gondolatát (mely több egyidejűleg létező kapcsolathálóból áll), akkor a „rendszer” fogalma megfelelő és teljesen találó. Az a baj, hogy a megalkotott szak kifejezések hajlanak arra, hogy megőrizzék régebbi fogalmi jelentésüket. Következésképp, új kifejezéseket kell alkotnunk, hogy nyilvánvalóvá tegyük a mögöttük meghízódó fogalmi tartalmakat, és még akkor is így kell eljárunk, ha a régebbi kifejezéseink elvben kielégítőek volnának.

evvel járó nagyobb összetettségét. Nyomatékosítja azt is, hogy egy rendszer működéséhez nem szükséges posztulálni az egységességet. Ha egyszer felismertük a rendszerben rejlő történetiséget (nagy érdem ez a „valós világhoz” minél közelebb kerülő modellalkotás szemszögéből), megakadályozzuk a történeti tárgyak transzformációját egy sor egymástól teljességgel független ahistorikus eseménybe. Mivel egy nyitott rendszert bevallottan nehezebb kezelni, mint egy zártat, a kimerítő elemzés szintje sokkal behatároltabb lehet. Talán több helyet foglal majd el a „zűrzavar”, és a „rendszeres” (systemic) fogalmát többé nem keverik össze a „módszeressel” (systematic). Ezek a statikus rendszer szempontjából bizonyára „hátrányok”. De szó sincs erről, ha a dinamikus rendszerek elmélete felől nézzük. Valóban, a szinkronitás foglalkozhat a funkció és a működés általános fogalmával, de képtelen számot adni a nyelv működéséről vagy más szemiotikus rendszerről az idő egy specifikus tartományában. Persze a társadalom kultúrájának sokféleségét leegyszerűsíthetjük csupán az uralkodó osztályra, de akkor figyelembe kell vennünk, hogy ez egyszer nem ragadjuk meg az idő tényezőit (azaz a változás lehetőségét, és az ezt vezérlő mechanizmusokat). A kultúra sokféleségének akutsága talán „kitapinthatóbb”, hogy úgy mondjam, olyan esetekben, mikor az adott társadalom két- vagy többnyelvű (az állítás általános volt egészen mostanáig a legtöbb európai közösségre). Az irodalom területén például ez olyan helyzetben mutatkozik meg, mikor a közösség két (vagy több) irodalmi rendszer birtokosa, mondhatni két „irodalma” van. Az irodalmároknak természetesen sokkal „kényelmesebb” úgy áthidalni ezt a problémát, hogy mellőzve az egyiket, csupán a másik tanulmányozására szorítkoznak. Voltaképp általános gyakorlat ez az irodalomtudományban. És képtelenség eltúlozni, mennyire inadekvát az eredménye.

Azonban a többrendszerűség hipotézise pontosan ilyen esetekkel kíván foglalkozni, hozzávéve a legkevésbé nyilvánvalókat is. Tehát nem csak lehetővé teszi a korábban észrevétlen vagy nyíltan elutasított tárgyak (tulajdonságok, jelenségek) szemiotikai kutatásba való integrációját, hanem az efféle integráció előfeltételé is válik, bármely szemiotikai mező helyes megértésének *sine qua non*-jává. Ez azt jelenti, hogy a köznyelvre nem lehet magyarázatokat adni anélkül, hogy a nem-köznyelvi változatok kontextusába helyeznénk, a gyermekirodalmat nem tartjuk sui generis jelenségnek, csak ha a felnőtt irodalommal kapcsolatba hozzuk, a fordított irodalmat nem választjuk szét az anyanyelven írt irodalomtól, az irodalmi tömegárut (a krimi, a szerelmesregényeket stb.) nem vetjük el egyszerűen mint „nem-irodalmat”, hogy kitérjünk a felismerés elől, miszerint ezek és az „individuális” irodalom kölcsönös függnek egymástól.

Továbbá triviálisnak tűnhet (mindemellert különös figyelemre tarthat igényt), hogy a többrendszerűség hipotézise elveti az értékítéletet, amennyiben az a vizsgálat tárgya *a priori* kiválasztásának kritériuma. Különösen hangsúlyoznunk kell ezt az irodalomtudomány kapcsán, ahol még mindig összekuszálódik a kritika és a kutatás. Ha elfogadjuk a többrendszerűség hipotézisét, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy az irodalmi többrendszerűség történeti vizsgálata nem szorítkozhat az úgynevezett „remekművekre”, még akkor sem, ha néhányan úgy tartják, elsősorban e művek vizsgálata képezi az irodalomtudomány *értelmét*. Az effajta elitizmus éppúgy nem

összeegyeztethető az irodalom történetiségével, ahogy a világtörténelmet sem ábrázolhatjuk többé királyok és hadvezérek színes életrajzai sorozatával. Azaz, minthogy a tudósok elkötelezték magukat az irodalmi mechanizmusok felderítésére, úgy tűnik, nem tudunk elsiklani a felismerés felett, miszerint bármely korszakról alkotott bármiféle uralkodó értékítélet maga is szerves része a mechanizmusnak. Nincs olyan tudományterület — akár kevésbé, akár szigorúan véve „tudományos” —, amely ízlésítéletek szerint választhatná tárgyát.

Ha kizárjuk azt, hogy ízlésítélet révén válasszuk tanulmányozandó tárgyainkat, ez nem jelenti sem az egyéni „értékek”, sem általában az értékelés kirekesztését. Ezek aktív tényezők, melyekkel számolnunk kell, semmiféle tudományterület nem törekszik kizárásukra. Az efféle értékelő normák vizsgálata nélkül egyetlen humán rendszer viselkedését sem érthetjük meg. Így hát ez az a pillanat, mikor mindenkit óva szeretnék inteni attól, hogy félreértelmezze érvelésemet: nem valamiféle naívan felfogott „objektivistá” program mellett teszek most hitet. Amint a következőkből nyilvánvalóvá válik, a kulturális normák tanulmányozása — bármely funkcionális rétegződési elméletről legyen is szó —, nagyon is az elméletek középpontjában helyezkedik el.

2.2. Dinamikus rétegződés és rendszerszerű művek

A heterogenitás összeegyeztethető a funkcionalitással, amennyiben feltételezzük, hogy a látszólag összeférhetetlen elemek (részek vagy funkciók) ahelyett, hogy különálló elemekként (részekként vagy funkciókként) kölcsönös összefüggésbe kerülnének egymással, részben alternatív rendszereket alkotnak az egyidejűleg jelenlevő választási lehetőségekből. Ezek a rendszerek nem egyenrangúak; a hierarchiájuk a többrendszerűségen belül alakul ki. Amint ezt Tinjanov is állította, ez az a különböző rétegek között fennálló állandó harc, mely a rendszer (dinamikus) szinkron állapotát konstituálja. Egy réteg győzedelmeskedése a másik fölött képezi a diakrón tengely változását. Ebben a centrifugális, illetve centripetális mozgásban a jelenségek útja a középponttól a periféria felé vezet, míg ezzel szemben más jelenségek kimozdulhatnak a centrum felé, és el is foglalhatják. A többrendszerűségben viszont nem muszáj egy központot és egy perifériát feltételeznünk, hiszen hipotézisünk szerint több efféle helyzet is létezik. Például elmozdulás következik be, mikor egy bizonyos elem (rész vagy funkció) áthelyeződik egy rendszer perifériájáról egy ugyanabban a többrendszerűségben elhelyezkedő, azzal határos rendszer perifériájára, s ezután elmozdul vagy sem ez utóbbinak a központja felé.

Gyakorta úgy kerülünk szembe az ilyen áthelyeződések eredményével, hogy vagy hagyományosan nem vesszük észre megtörténtüket, vagy figyelmen kívül hagyjuk eredetüket. Mivel a gyakorlatban az (egyrétegű) rendszert kizárólagosan a középponti réteggel azonosítják (azaz azzal, ahogy a hivatalos kultúra megjelenik *többek között* a köznyelvben, a kanonikus irodalomban, az uralkodó osztályok magatartás-mintáiban). A perifériákat úgy tartják számon (ha egyáltalán figyelembe veszik),

mint kategórikusan rendszeren kívülieket, olyan véleményként, mely természetesen egybeesik a „kultúrába beleágyazott ember” „belső felfogásával” (vö. LOTMAN és mások, 1975.; VOEGELIN, 1960.). Ez a nézet számos fejleményt vont maga után. Először is, nem voltak tudatában a rendszeren belüli rétegek közötti feszültségeknek, és így az adatvariációk értéke (funkciója, „jelentése”) feltáratlan maradt. Ezek az adatok teljességgel ellentmondtak más, egyidejűleg jelenlévő adatoknak (ez utóbbiaknak a jelenlétét vagy a természetét persze figyelmen kívül hagyták). Másrészt, amint ezt már említettük, a változás folyamatára képtelenek voltak magyarázatot adni, a változásokat vagy a képzelet egyéni, alkotó szüleményeként indokolták, vagy „hatásokkal” magyarázták, melyet egyéni, gyakorta elszigetelt szintről eredeztettek (egy másik író, egy különleges mű stb.). Harmadrészt, a kézzelfoghatóan megjelenő változásokat (a változás folyamatától eltérően) nem lehetett értelmezni, mivel természetük rejtve maradt a kutató előtt. Nézzük csak példának okáért az író kreativitásának leegyszerűsítését olyan ködös fogalmakra mint a „képzelet” vagy az „ihlet”. E fogalmakat használva valóban lemondunk arról a lehetőségről, hogy kibogozzuk azt a sokszálú körülménykaszlat, mely között az író munkálkodik, melynek egyik része valamiféle megkötöttség, míg a másik a saját képessége, melynek segítségével új körülményeket teremt. Ő teremti alkotói terét, nem a tér alkotóját. Miért az átvitelre kerül sor elsőként, mik az okai a különféle átviteleknek, hogyan jelennek meg (mennek végbe), ezek azok a kérdések, mellyel a többrendszerűség elmélete egyre növekvő mértékben foglalkozik. Az ez iránti érdeklődés egyenes arányban nő azzal, amiképp növekszik azon példák száma, melyeket az elmélet görcsöve alá vetettek az utóbbi években. Egy biztos, a relációk, melyek a többrendszerűségen belül kialakultak, nemcsak a többrendszerűségen belüli folyamatokat magyarázzák, hanem az egész működés szintjén megjelenő procedurákat is. Azaz, a többrendszerűség kényszerítő ereje érvényesnek bizonyul a kiválasztás, a beavatkozás, a megerősítés, a kihagyás stb. menetében is, mikor a többrendszerűséghez tartozó tényleges (verbális vagy nem verbális) művekben megy végbe. Tehát azok, akik nem a meghatározott területeken lezajló folyamatok iránt érdeklődnek (mint a nyelv vagy az irodalom), hanem a művek „tényleges” létrejötté (például a nyelvi megnyilatkozás, az irodalmi szöveg) vonzza őket, nem tudják kikerülni annak a bizonyos többrendszernek a számbavételét, melynek termékével történetesen foglalkoznak. Természetesen, mikor csupán a hivatalosan elkönyvelt művekkel (a köznyelvi megnyilatkozásokkal, az irodalmi „remekművekkel”) foglalkoznak, a többrendszer kényszerítő ereje gyakorta nem tárható fel. Amiképp a kutatóknak nem sikerült észrevenniük egyfelől a felépített egészben rejlő kapcsolatot a szövegek és a sémák (tulajdonságok, jellemvonások) között (pedig erre az „egészre” vonatkoztak), másfelől pedig képtelenek voltak feltérképezni az alkotás során fennálló szándékot, úgy lett végső menedékük a helyi magyarázat. „Hiba”, „félreértelmezés”, „az imitáció helytelen volta” stb. — ezeket például a fordítások kapcsán szeretik alkalmazni.

2.2.1. A kanonizált és a nem-kanonizált rétegek

Úgy tűnik, Sklovskij volt az első, aki az irodalmi rétegződés szempontjából foglaltat alkotott a szövegalkotás szocio-kulturális különbségeiről. Szerinte (1921., 1923.)³ az irodalomban bizonyos tulajdonságok kanonikussá válnak, míg másokat nem fogad be a kánon. Ebből a szemszögből a „kanonizálton” azokat az irodalmi normákat és munkákat (azaz, mind a sémákat, mind a szövegeket) értjük, amelyeket a kultúra hangadó körei legitimiként elfogadnak, és azokat az alkotókat, akiknek a szembeötlőbb műveit a közösség megőrzi, hogy a történelmi örökség részévé válhassanak. Másrészt a „nem-kanonizált” azokat a normákat és szövegeket jelenti, amelyeket ezek a körök illegitimiként elutasítanak, és azokat az alkotókat, akiket a közösség az évek során gyakorta elfeled (hacsak nem változtatják meg státuszukat). A kanonizálás tehát a szöveg szerveződés semmilyen szintjének nem inherens tulajdonsága: nem a „jó” vagy a „rossz” irodalom eufemisztikus megfogalmazása. Az a tény, hogy bizonyos tulajdonságok bizonyos korszakokban hajlanak bizonyos státuszok köré rendeződni, nem jelenti azt, hogy ezek a tulajdonságok „lényegük szerint” valamely státuszra rendeltettek. Természetesen lehetséges, hogy maguk a kultúrába-ágyazott-emberek egy (vagy több) korszakban ezeket a különbségeket ekként fogják föl, de a történész csakis egy korszak normaalkotásának bizonyítékául használhatja az efféle ítéleteket.⁴

A kanonizált és a nem-kanonizált irodalom közötti feszültség univerzális. Minden kultúrában jelen van, hiszen rétegződöttség nélküli emberi társadalom egyszerűen még Utópiában sem létezik. Nincs a világon rétegek nélküli nyelv, ez akkor is így igaz, ha a rendszer normáit vezérlő uralkodó ideológiák kimondottan pusztán a kanonizált réteg figyelembe vételét teszik lehetővé. Ugyanez vonatkozik a társadalmi struktúrára, és mindenre, ami kapcsolatos ezzel az összetett jelenséggel. A hivatalos kultúra meglétének ideológiája (hogy az volna az adott társadalomban egyedül elfogadható), súlyos kulturális kényszert jelentett, nemzeteket taszigált a központotított oktatási rendszerbe, sőt, még az adott kultúrát tanulmányozó diák számára is ellehetlenítette azon dinamikus feszültségek felismerését és elfogadását, melyek a

³ Sklovskij kései összegyűjtött munkáiban, az *O teorii prozyban* (1925.) újra felidézti néhány feltevést, melyet a *Rozanovban* (1921.) bocsátott útjára. (Különösen SKLOVSKIJ, 1925. 226-228. [németül: Sklovskij, 1966. 163-165.; olaszul: Sklovskij, 1976. 271-273.]) Eichenbaum híres értékelésében (EICHENBAUM, 1927e.; angol fordítás in: Matejka és Pomorska. 1971. 3–37.) nagyra becsüli Sklovskijnek az irodalomtörténet elmélete megalkotása érdekében tett fáradozásait.

⁴ Itt (és más tárgyakban is) Sklovskij terminológia használata aligha következetes. A *Rozanovban* és más írásaiban egyfelől a „nem-kanonizált”, másfelől a „fiatal” irodalom (vagy „vonal”; mladszaj lityeratura [linyija]) között ingadozik. Sőt, bár a „kanonizált” (kanonizirovannij) tűnik az oroszban a „legtermészetesebb” kifejezésnek, profán használatra sokkal helyénvalóbb, mint a „kanonikus” (kanonicseszki), de ez a különbség legalábbis néhány nyelvben, jelesül az angolban alig észrevehető. Míg a „kanonikus” azt sugallhatja (és sugallja is sok angolul vagy franciául publikáló kritikus esetében), hogy bizonyos jellemvonások inherens módon „kanonikusak” („canonical”, franciául „canonique”), a „kanonizált” („canonized”, franciául „canonisé”) tisztán aláhúzza, hogy ez az állapot eredménye valamiféle cselekedetnek, tevékenységnek („act[ivity]”), melyet egy bizonyos anyagon űznek. Nem fakad eredendően „magának” az anyagnak a természetéből. Ezért ajánlanám, hogy ragaszkodjunk Sklovskij gyakorlatához más európai nyelvben is.

hatékony fennmaradás érdekében működnek a kultúra medrében. Amiképp a természetes rendszernek szüksége van például hőszabályozásra, úgy igényli a kultúrában fennálló rendszer a kiegyensúlyozó szabályozást, nehogy összezuhanjon, vagy eltűnjön. Ez a kiegyensúlyozó szabályozás a rétegződések mentén található ellentétekben jelenik meg. Elég valószínű, hogy bármely rendszer kanonizált játéktára bizonyos idő eltelté után unottá kopik, hacsak nem kel birokra vele nem-kanonizált párja, s ezzel előáll a fenyegetettség réme, hogy emez felváltja azt. A kanonizált játéktár e nyomásnak engedni kénytelen, s szükségképp megváltozik. Ez garantálja a rendszer fejlődését, ami megővésének egyetlen eszköze. Másfelől, mikor ez a nyomás nem áramolhat szabadon, gyakorta tanúi lehetünk vagy a rendszer fokozatos elhagyásának (ez történt példának okáért a latin különféle újlatin nyelvek általi felváltásakor), vagy pedig egy forradalom kivívta teljes összeomlásának (az uralkodó rend bukása, esetleg az azidáig őrzött minták teljes eltűnése stb.).

Úgy tűnik, ha nincsen „szubkultúra” (népszerű irodalom, népszerű művészet vagy bármilyen értelemben vett „alacsony kultúra”), illetve ha tilos nyomást gyakorolni a kanonizált kultúrára, akkor aligha jöhet létre pezsgő kanonizált kultúra. Ha az erős „szubkultúra” nem sarkallja, a kanonizált tevékenység bármely formája fokozatosan megbénul. A dermedés első lépcsője a különféle játéktárban tapasztalható mind több korlát felállításában mutatkozik meg, vagy a sztereotípiák egyre növekvő használatában. A rendszer szempontjából a megkövesedés a működési zavar egyik formája. Bizonyos idő elteltével képtelen felvenni a versenyt annak a társadalomnak a változásra való igényével, amelyben működik.

Ha ezt az alkalmatlanságot úgy fogjuk fel, mint aminek a kultúra nem-kielégítő-voltához van köze (ezt a fogalmat eddig még alig-alig fejtettük ki), akkor ennek számtalan megmutatkozása lehetséges. Az emberi kultúra egyik fő szervezője — az irodalom — esetében ez nem feltétlen jelenti azt, hogy az azonnali szétesés a küszöbön állna. Az irodalom mint szocio-kulturális intézmény mindörökké fennállhat, de „kielégítő-voltának” fokát könnyen megítélhetjük a kultúrában betöltött szerepével. (Például a kultúra perifériájára taszítotttság bizonyosság lehet az efféle inadekvátságokra.)

Rendszerint a többrendszerűség egészének központja azonos a legnagyobb tekintélynek örvendő kanonizált játéktárral. Ez az a csoport tehát, amely azt a többrendszerű irányítja, amelyik végleg meghatározza egy bizonyos játéktár kanonizáltságát. Ha egyszer a kánont meghatározták, az efféle csoport vagy csatlakozik a maga által kanonizált tulajdonságokhoz (ezáltal később ellenőrzése alá vonhatja a többrendszerűt), vagy ha szükséges, megváltoztatja a kanonizált tulajdonságok játéktárát annak érdekében, hogy fenntarthassa ellenőrző szerepét. Másfelől, ha sikertelen vagy az első, vagy a második eljárás, ezesetben mind a csoportot, mind az általa képviselt kanonizált játéktárat elveti egy másik csoport, hogy ezután maga mozdulhasson a központ felé egy másik játéktárat kanonizálván. Azok, akik még mindig megpróbálnak csatlakozni az elmozdított kanonizált játéktárhoz, ritkán vehetik be a többrendszerű központjának várát, rendszerint a periférián találják magukat, s a hivatalos kultúra hírvívői csak becsmélve, epigonként említik őket. A többrendszerek megmerevedhetnek, így az „epigonok” mégis hosszú időre fenntarthatnak egy intézményesített

játéktárat, így voltaképp (a rétegződés szempontjából) azonosává válnak az eredeti csoporttal, a játék kezdeményezőjével.

2.2.2. A rendszer, a játéktár és a szöveg

A (több)rendszerben a játéktár része, hogy a kanonicitás minél konkrétabb módon megmutatkozzon. Míg a játéktár vagy kanonizált, vagy nem-kanonizált, addig a rendszer, amihez a játéktár tartozik lehet központi vagy periférikus. Természetesen, mikor a központi rendszer nyújt otthont a kanonizált játéktárnak, akkor röviden (attól a pontatlanságtól tehát eltekintve, amiképp bevezettük e fogalmakat a közhasználatba) beszélhetünk kanonizált és nem-kanonizált játéktárakról. A játéktárat itt olyan törvények és elemek halmazaként képzeljük el (lehet különálló, kapcsolt vagy teljes modell), amely a szövegalkotást irányítja. Míg ezen törvények és elemek közül némelyek talán a világirodalom kezdete óta univerzálisan érvényesek, nyilvánvaló, hogy számos törvény és elem ki van téve a különböző korszakok és kultúrák körülményeiben bekövetkező változásoknak. Az irodalmi (vagy bármely más szemiotikai) rendszer harcainak kimenetele a játéktár helyi és időleges szakasza. Azonban nincs semmi magában a játéktárban, amely képes lenne meghatározni, melyik része lehet (vagy lehet majd) kanonizált. Ugyanígy, a nyelvben sem a nyelv repertoárja határozza meg, mi válik köznyelvvé, mi az elegáns vagy a durva használat része, s mi a szleng. A nyelvi rendszer felelős ezért, vagyis a társadalomban működő azon tényezők összessége, amelyek a nyelvi megnyilatkozások előállításában és befogadásukban működnek közre. Tehát ezek a rendszerkapcsolatok határozzák meg az adott nyelv adott elemeinek (tulajdonságainak, jellemvonásainak) státuszát. Ezért bizonyos jellemvonások együttesének kiválasztása bizonyos státuszú csoport befogadása érdekében, magának az együttesnek a szempontjából külsődleges. Hasonlóképp, bármely irodalmi játéktár státuszát a (több)rendszerben elnyert kapcsolatai határozzák meg. Természetesen, a kanonizált játéktárat vagy a fenntartó, vagy az újító elit támogatja, ezért azon kulturális minták által behatárolt, melyek a viselkedését irányítják. Ha a kifinomultság és a különőség (vagy épp ellenkezőleg, az egyszerűség és a konformizmus) kívánatos az elit számára, mert ez elégtételt, ezzel kontrollálhatja a kulturális rendszer központját, akkor a kanonizált játéktár ezekhez a jellemvonásokhoz kapcsolódik majd olyan szorosán, ahogyan csak lehet.

Így ebben a megközelítésben az „irodalom” sem szövegek sorozataként, sem szöveg-együttesként (ami sokkalta modernebb megközelítés volna), sem játéktárként nem képzelhető el. A szövegek és az eszköztárak az irodalomnak csupán részleges megjelenési formái, megnyilvánulás, melynek viselkedését nem magyarázhatjuk a szerkezetével. Az irodalmi (több)rendszer szintje az, ahol viselkedésük kifejezhető.

Nem kétséges, hogy a szövegek az irodalmi rendszer legszembetűnőbb produktumai, legalábbis történelmének számos korszakában.⁵ Nyilvánvaló, hogy a cselekedé-

⁵ Nehéz ledöntenünk időmádó bálványunkat, így csak az tűnik természetesnek, ha biztosra vesszük, hogy a szövegek előállítása és befogadása mindig is az „irodalom” legfontosabb tevékenysége volt. Pedig

tek végtermékeit vesszük figyelembe, a fogyasztót távolról sem a termék előállítását irányító tényezők kötik le, érdeklődésének középpontjában egyedül az ipari termék áll. Azért mégis világos, ha valakit az ipar mint komplex tevékenység érdekel, csupán a termékek figyelembevételével nem képes az egészet kimerítően elemezni, még akkor se, ha úgy tűnik, a működés egyedüli értelme a termékekben rejlik. Az irodalom rendszerében a szövegek sokkal inkább a kánonképződés folyamatának eredményei, mintsem hogy szerepet játszanának magukban a folyamatokban. Csak bizonyos minták képviselőinek szerepében jelentenek a szövegek aktív tényezőt a rendszerkapcsolatokban.

2.2.3. A statikus és a dinamikus kanonicitás

Fontos tehát, hogy különbséget tegyünk a „kanonicitás” kifejezés két használata között, mivel egyik a szövegek szintjére utal, míg a másik a modellekére. Hisz más bevezetni egy szöveget az irodalmi kánonba, és más a modelljén keresztül bevezetni valamely játéktárba. Az első esetben (amelyet statikus kanonicitásnak nevezhetünk) az adott szöveget végleges formába öntött műként fogadják el, és belehelyezik azon felszentelt szövegek sorába, amelyeket az irodalom (a kultúra) meg kíván őrizni. A másik esetben (amelyet dinamikus kanonicitásnak nevezhetünk) az adott irodalmi modellnek sikerül a játéktáron keresztül a rendszerben produktív alkotóelemként meghatározni önmagát. A kanonicitás e formája a rendszer dinamizmusában döntő fontosságú. Sőt, valójában a kanonizáció e formája képezi a kánont, amelyre ezért úgy tekinthetünk, mint a kánonképzés körüli harc túlélőinek egy csoportjára. Valószínűleg a legszembetűnőbb termékei ezek az adott, sikeresen megalkotott modellek. Természetesen bármely kanonikus szöveg bármely pillanatban visszaforgatható a játéktárba, hogy ismét kanonizált mintává válhasson. Azonban, ha egyszer visszaemelték, többé mint véglegesített mű nem léphet a színre, csak instrukciók lehetséges sorozataként, azaz mintaként. A tény, hogy a mű egyszer kanonizált volt, majd kanonikus lett (vagyis felszentelték), lehet, hogy előnyére válik, lehet, hogy nem, szemben a nem-kanonikus művekkel, amelyeknek mindaddig semmiféle szerepük nem volt.

Vita tárgya, hogy egy rendszer talán jobban boldogul, ha kánon képződik benne, mint ha nem. Úgy tűnik, hogy a statikus kánon elsődleges feltétele minden rendszernek, amely arra számít, hogy a kultúrában különálló tevékenységként is-

bizonyos korszakokban a szöveg igencsak marginális volt szemben az irodalmi rendszer más tevékenységeivel, mint például az író, vagy a különböző formákban megjelenő valamiféle „totális esemény”. Szeretnék rámutatni, hogy a régi szövegek (és minták) védelme többnyire részleges közönyre utal, és nem szükségképp jelenti a rájuk irányuló rendkívüli érdeklődést. Ha a szövegeket elég hosszan próbálják a feledéstől megóvni, szép fokozatosan az „irodalom” marginális részeivé válnak. (Természetesen szövegrészeket, mint például sorokat, strófákat, kiszedegetett kifejezéseket idézhetnek, sőt még mély tisztelet is övezheti ezeket, de ebben az esetben különválnak eredeti [kon]textusuktól.)

merjék fel.⁶ (6.) Az is nyilvánvaló, hogy magasabb fokon a szövegalkotók (az írók) harcolnak azért, hogy a szövegüket mint olyat felismerjék és elfogadják. De még maguknak ezekenek az íróknak is valójában az számít, hogy a szövegeiket megjelenítésként, egy adott modell sikeres aktualizációjaként fogadják el, amelyet majd követni fognak. Borzalmas csalódásként érintené az írókat, ha konkrét műveiket elfogadnák bár, de irodalmi mintáikat elvetnék. Ez az ő szempontjukból azt jelentené, hogy irodalmi produktivitásuknak vége, jel volna arra nézvést, hogy hatásuk és hatékonyságuk csorbát szenvedett. Ha valakiről elismerik, hogy nagy író, ám elutasítják mint az élő irodalom modelljét, ebbe a helyzetbe nem képes egy – a játékban résztvevő – író se közönyösen beletörődni. Írók, akik pozíciójukat világosan látták, s akik ügyesebben tudták helyzetüket kicselezni, mindig megpróbálták változtatni az efféle szituáción, ha történetesen hasonló helyzetben találták magukat. Borisz Eichenbaum bemutatta (1927 b., 1929., 1928/31. [angolul EICHENBAUM, 1971.]), hogyan reagált Tolsztoj az irodalmi modelljei elutasítására (míg mind a szövegei, mind a személyes pozíciója a történeti kánonban biztosítva voltak) annak révén, hogy élete során számos esetben vezetett be teljesen különböző irodalmi mintákat. Sokban hasonlított ehhez August Strindberg irodalmi karrierje, akinek többször sikerült megmaradnia a termékeny kanonizált repertoár központjában azzal, hogy áttért egy modell-sorról egy másikra. Más írók (talán a többség), általában egész irodalmi pályafutásuk során egy mintához ragaszkodnak. Bár a korábbiaknál tökéletesebb szövegeket alkothatnak (a saját megegyező modelljeikhez képest) elveszthetik a kortárs irodalomban kivívott pozíciójukat (ami nem szükségképp jelenti olvasótáboruk elvesztését, amely ezáltal velük mozdul az irodalmi rendszer központjából a perifériára). Ez kézzelfogható bizonyítéka annak, hogy az írók nem a műveiken mint olyanokon keresztül nyerik el pozíciójukat az irodalmi rendszerben. Lehet, hogy a centrum új birtokosa nem fogja megtagadni a régebbieket (a statikus kánonban elfoglalt helyüket), ugyanakkor mint új szövegek alkotására alkalmas modelleket elutasíthatja őket. Azonban korábban ez az elutasítás (legalábbis kezdeti formájában) maga után vonta a trónfosztott írók elvetését is, azaz a kánonbeli szövegeiket úgyszintén.

2.2.4. Elsődleges és másodlagos típusok

Amint ezt már korábban említettük (2.2) az átvitelek szükségképp kapcsolatban állnak sajátos műveletekkel, amelyek kényszerítő erővel bírnak a közreműködő tulajdonságokra. Más szóval, az átvitel (transfer) kölcsönös összefüggésben áll a transzformációval. A különféle műveletek néha meghatározhatók mint az átvitel előfeltételei, más esetben pedig világos, hogy az átvitel végeredményeiként tekintendők. Hogy az egyikről vagy a másiktól van-e szó, az a többrendszer sajátos állapotától függ, és attól, fel tudunk-e fedezni néhány általános szabályt, mely kölcsönösen összefügg az átvittel és a transzformációval. Kezdetben nem igazán

világos, hogy két különálló alapelv működik közre, mivel ezek a műveletek belső kapcsolatban állnak a tárgyalt folyamatokkal, s mivel a nyelvtörténet vagy az irodalomtörténet néhány korszakán keresztül majdhogynem megszakítás nélkül képesek voltak együttműködni bizonyos rétegekkel. Bizonyos szempontból igencsak felcserélhetőknak tűnnek. Azt hiszem, korábbi munkáimban így festettem le a dolgokat, de a „Még egyszer a többrendszer hipotéziséről” című dolgozatomban már explicit módon helyesbítettem (EVEN-ZOHAR, 1978. 28-35.). Minthogy a folyamatokat irányító alapelv részt vesz az átvitelben (és általában a többrendszer rétegződésében), javasoltam az „elsődleges” és „másodlagos” típusok felvételét (1974., 1978. 14-20.). De mivel az általam ténylegesen elemzett irodalmi korpusz azt mutatta, hogy az „elsődleges” típusok kizárólagosan a kanonizált játéktárban szeretnek megjelenni (és a „másodlagosok” a nem-kanonizáltban), ezért használni kezdtem az „elsődleges rendszer” kifejezést az „elsődleges típusokkal rendelkező kanonizált játéktár” esetében. Nem bizonyult megfelelő gyakorlatnak, mivel a tárgyalt témát nem világítja meg, sőt, nemcsak homályos, de helytelen is, mikor nem azoknak a korszakoknak a vizsgálatára kerül sor, melyekkel akkor foglalkoztam. (Vö. YAHALOM, 1978., 1980.; DRORY, 1988.).

Az elsődleges és a másodlagos szembenállása a játéktár újító szándéka és konzervativizmusa közötti fennálló ellentét. Mikor a játéktár már megalapozott, s minden belőle levezethető modellt teljességgel a tár kívánalmai szerint megalkottak, akkor konzervatív játéktárral (rendszerrel) állunk szemben. Minden egyéni műve (nyilatkozata, szövege) nagy valószínűséggel előre megjósolható, s minden, ami eltérő szörnyűségessé lesz nyilvánítva. Ennek az állapotnak a termékeit „másodlagosnak” nevezem. Másfelől, a játéktár új elemek bevezetésének segítségével történő növelése és átrendezése (aminek következtében a művek kevésbé lesznek kiszámíthatóak) az újító szándékú játéktár (és rendszer) kifejeződései. Az általa nyújtott modellek az „elsődleges” típusból valók: működésük előfeltétele a megalkotott minták (vagy elemeik) diszkontinuitása. Természetesen, ez teljességgel történeti fogalom. Ha elég hosszan fennáll, egy „elsődleges” modellnek sem tart soká – egyszer már bebocsátást nyervén a kanonizált rendszer centrumába – , hogy „másodlagossá” váljék. Az elsődleges és másodlagos választási lehetőségek közötti harc a rendszer fejlődése számára éppoly meghatározó, mint a rendszeren belül található magas és alacsony rétegek közötti feszültség (és harc). Természetesen változás csak akkor következik be, mikor az elsődleges modell előbb a játéktárban válik dominánssá, majd ezt követően a (több)rendszerben is: állandósulása stabilizációra és új-konzervativizmusra utal. Általában a fennmaradást a maga sajátos törvényszerűségei irányítják. Eddig tehát nem volt lehetőség arra, hogy akár egyetlen elsődleges modell esetében megfigyelhessük az állandósulás folyamatát az ezt kísérő strukturális módosulások nélkül, amelyeket ad hoc módon „egyszerűsödésnek” nevezhetünk. Ez nem jelenti azt, hogy az elsődleges modellek mesterkéltébbek lennének, mint a másodlagosok, csupán arról számol be, hogy állandósulásuk során, és a másodlagos modellekben, amelyek végül előbukkanak belőlük, a redukció folyamata lép életbe. Például a heterogén modellek homogén modellekbe transzformálódnak: az ugyanabban a struktúrában

⁶ Számos, a kultúrával foglalkozó tanulmányban jelenlevő feltevés. A legutóbbiak közül ld. SEGAL 1982 és SHEFFY 1985, ahol ezt a tárgyat a legeredetibb és leggyümölcsözőbb módon tárgyalják.

található összeegyeztethetetlen minták (például a különféle „kétértelműségek” [ambiguity]) száma csökken, a komplex kapcsolatokat fokozatosan felváltják a kevésbé összetettek, és így tovább. Természetesen fordított művelettel van dolgunk, mikor egy másodlagos modell működésébe úgy avatkoznak be, hogy lényegében transzformálják egy elsődlegesbe.

Amint erre már rámutattam, a kanonicitás nem feltétlen esik egybe az elsődlegességgel, bár újabban (azaz a romantika óta) ez a helyzet állhatott elő. Fontos tehát felfednünk a kanonicitás és az újítás között létrejövő kapcsolatok fajtáját. Minél többet vizsgáljuk ezen fogalmak segítségével az irodalmat, annál nyilvánvalóbbá válik, hogy általános szemiotikai mechanizmussal állunk inkább szemben, mintsem valamiféle kizárólagosan irodalmi jellegű folyamattal. Amint a rendszereket az azokat ellenőrzők irányítják, hogy milyen eszközökkel harcolnak majd irányító szerepükért, ez a rendszer ellenőrzésében elért relatív hatékonyságuktól függ. Következésképp, mikor az ellenőrzés csak „változás” révén érhető el, ez válik közkedvelt, vezető alapelvvé. Ez persze nem történik meg, amíg inkább a fennmaradás, mint az újítás elégíti ki azok igényeit, akik sokat veszíthetnek a változással. Természetesen, ha egyszer hatalomátvétel történt, az új játéktár nem fogad be olyan elemeket, amelyek nagy valószínűséggel veszélyeztetik a rendszeren belüli dominanciáját. Az elsődleges „másodlagossá tételének” („secondarization”) folyamata tehát úgy tűnik, elkerülhetetlen. Ezt a továbbiakban megerősíti egy párhuzamosan játszódó „másodlagossá tevő” mechanizmus, melynek segítségével a rendszernek sikerül elfojtania az újításokat. Ennek a folyamatnak a során az új elemeket mintegy visszafordítják régebbi kifejeződésekbe, tehát nem változtatják meg a szerepeket, hanem ehelyett az új keretekbe korábbi funkciókat erőltetnek. Mint mikor új uralkodóforma lép színre, s továbbviszi a régi intézményrendszerét azáltal, hogy szerepét új testületbe teszi át, az elsődleges irodalmi modell is fokozatosan módosul, majd összeolvad a korábbi állapot másodlagos modelljeinek készletével. Szemiotikai szempontból ez olyan mechanizmus, amelynek révén az abban a pillanatban érthetetlen, a megfejthetetlen megfoghatóbbá lesz. A kevésbé megszokott, ennél fogva riasztóbb, megerőltetőbb és információkkal teletűzdelt, ismerősebbé, kevésbé riogatóvá stb. válik. A tapasztalat mintha azt mutatná, valóban ez az, amit a kultúra fogyasztóinak hatalmas tömege kíván, s mikor valaki ellenőrzése alá kívánja vonni őket, ezt a kedvezést örömmel fogadják.

2.3. Külső- és belső kapcsolatok

Az előző fejezetben tárgyalt alapelvek és tulajdonságok, melyek a többrendszer külső kapcsolataira vonatkoztak, igaznak tűnnek a belső kapcsolatokra is. Ezek a belső kapcsolatok a szomszédos rendszerek két fajtáját foglalják magukban: egy nagyobbik egész, mely ugyanahhoz a közösséghez tartozik, valamint egy egész (vagy részei), amelyek más közösségekhez tartoznak vagy ugyanabból a rendből (fajtaból) vagy sem.

2.3.1. Belső kapcsolatok

Az első esetben az efféle nézet azon a feltételezésen alapul, hogy bármely szemiotikai (több)rendszer (mint a nyelv vagy az irodalom) csak része egy nagyobb (több)rendszernek (azaz a „kultúrának”, amelyhez képest szerepe alávetett, és amely-

lyel összevetve izomorf), így aztán kölcsönösen kapcsolatban van ezzel a nagyobb egésszel és különféle komponenseivel. Arra a bonyolult kérdésre, hogy az irodalom hogyan kapcsolódik a nyelvhez, a társadalomhoz, a gazdasághoz, a politikához stb., a többrendszer elmélete egyszerűbb és kevésbé színes hipotéziseket nyújt, mint amiket mások javasolnak. Nem kell többé feltételeznünk, hogy példának okáért a társadalmi tényeknek az irodalmi játéktár szintjén azonnali, egyirányú, egyhangú kifejeződést kell találniuk, ahogy ezt a hitet megkívánta volna tőlünk a primitív szociológia vagy az eszmetörténet az (ortodox) marxizmust is beleértve. A kulturális rendszerek közötti bonyolult korrelációt vizsgálhatjuk (amennyiben a természetben izomorfnak tekintjük, és funkcionálisnak csak a kultúra egészében) a kölcsönös engedmények alapján, amelyek gyakorta burkoltan jelennek meg (azaz áttételek segítségével, és gyakran a perifériákon keresztül). Ez különféle rétegekben mutatkozik meg, melyek főként a periférián működnek, mint például a fordítások irodalma. Ezekből terjedelmes anyagot ad közre, és részletes elemzésüket nyújtja TOURY (1977., 1980.), SHAVIT és SHAVIT (1974.), SHAVIT (1978., 1980., 1986.), YAHALOM (1978., 1980.), SHEFFY (1985.) és mások. Sőt, ha feltételezzük, hogy példának okáért az irodalmi rendszer izomorf, mondjuk a társadalmi rendszerrel, akkor az előbbiben található hierarchiákat csak úgy képzelhetjük el, mint amelyek metszik az utóbbiét. A kevésbé rétegzett irodalom, amint egyre rétegzettebbé válik — ezt a gondolatot, mint amely a rendszerekre univerzálisan érvényes én vettem fel (EVEN-ZOHAR, 1978. 39.), s csak az irodalom és a társadalom közötti homológ kapcsolatok révén érthetjük meg tehát. Ugyanez igaz más kapcsolatokra is, melyeket (az irodalomra érvényes) többrendszer elmélete feltételezett. Ha úgy fogjuk föl az irodalmat, mint egy különálló, félig független szocio-kulturális intézményt, akkor ez az álláspont tehát csak úgy tartható fenn, ha az irodalmi többrendszert (éppúgy mint bármely más szocio-kulturális rendszert) úgy képzeljük el, mint amely egyszerre független és függő a közreműködő más rendszerektől. Az „irodalmi élet” tényei (*byt*; EICHENBAUM, 1929. különösen 49-86. és 109-114.; 1971.), azaz az irodalmi intézményrendszer (melyet pl. az irodalmi ideológiák, a kiadók, a kritika, az irodalmi csoportosulások alkotnak, vagy bármely más eszköz, mely alkalmas ízlést diktálni, normát adni), míg tagadhatatlanul úgy viselkedik, mint egy félig független szocio-kulturális rendszer, amely saját törvényeinek engedelmeskedik, emellett a szorosan vett irodalmi rendszer szerves részeként is el kell ismernünk. Ez a felismerés (még a kései orosz formalizmusban is valóban elég ködös) úgy tűnik, fő eredménye legalábbis a kései Eichenbaumnak, aki számos sérthetetlen határt áthágott, melyet mások érinteni sem mertek. De még így is, ezek az eredmények sokkal inkább burkoltan, mintsem explicit állítás formájában jelennek meg.

2.3.2. Belső kapcsolatok

A második esetben is (azaz a korrelációk, melyeket egy rendszer fenntart más közösségek által ellenőrzött rendszerekkel), ugyanezek a feltevések érvényesek. Éppúgy, ahogy egy közösség érdekében működő jelenségek összessége olyan rendszerként fogható fel, mely egy nagyobb többrendszer részét alkotja, mely többrendszer viszont csupán egy összetevő az adott közösség „teljes kultúrájának” nagyobb többrendszerében, így lehet ez az utóbbi csak komponense egy „többszörös-többrendszernek”, mely több közösséget szervez és ellenőriz. A történelemben az efféle „egységek” semmi esetre sem világosan elhatároltak, vagy örökre véglegesítettek. Az ellenkezője sokkal inkább igaz, a határok, amelyek elválasztják a szomszédos rendszereket, állandóan eltolódnak, nemcsak a rendszeren belül, hanem a rendszerek között is. Maguk a fogalmak, mint „belül” vagy „között” sem foghatók fel statikusan, és nem is tekinthetjük maguktól értetődőknek őket.

Nézzünk egy elég nyilvánvaló esetet, jelesül Európa közösségeit, valamint irodalmakat és kultúrájukat általában. Világos, hogy a középkorban Közép- és Nyugat-Európa egy többrendszert alkotott, amelyben a központot a latinul írt irodalom vonta ellenőrzése alá, míg a nemzeti nyelv szövegeit (legyenek akár beszéltek, akár írottak) egyidejűleg alkották, de periférikus tevékenységként. Hosszú folyamat során fokozatosan gyöngült el ez a rendszer, végül a XVIII. század közepe táján összeomlott a fenntartott kanonizált játéktárával együtt, hogy aztán helyettesítse egy sor többé-kevésbé független egynyelvű (több)rendszer. Ezeknek az egyéb (több)rendszerektől való függőségük egyre elhanyagolhatóbbá válik, legalábbis mind a befogadók, mind pedig az uralkodó ideológiák szempontjából. Nyilvánvaló azonban, hogy annak érdekében, hogy képesek legyünk a kölcsönhatások természetét és kifejtését bizonyos pontossággal megmagyarázni (és nem csupán leírni az interferencia általános alapelveit), rétegződési hipotézist kell felállítanunk. Mert mikor a különféle európai nemzetek fokozatosan felbukkantak, és megalkották saját kultúrájukat (leghatározottabban az új irodalmuk, nyelvük és hivatalos történelmük eszközeivel), bizonyos centrum – periféria kapcsolatok a kezdet kezdetétől elkerülhetetlenül kísérték a folyamatot. Azokat a kultúrákat, amelyek korábban bontakoztak ki, s melyek olyan nemzetekhez tartoztak, amelyek presztízs vagy közvetlen uralkodás okán más nemzeteket befolyásoltak, az újabb keletű kultúrák eredetként tekintették (beleértve az újabban rekonstruáltakat is). Eredményképp elkerülhetetlenül ellentmondás merült fel az átvitt modellek és az eredetiek között, mivel az előbbiek gyakorta a másodlagos típusból valók voltak (ennek nyilvánvaló oka a szerkezeti alapelvek könnyebb azonosítása és kivonata), míg az utóbbiakat minden valószínűség szerint épp akkorra elmozdíthatták saját rendszerükből a centrumból a perifériára.

Nagyon érdekes eset (s az efféle kapcsolatok igen áttetszőnek tűnnek benne, részletesen is tanulmányozhatók), mikor egy újabb keletű cél-irodalomból fordítanak szövegeket abba a konkrét forrás-irodalomba, amely kezdetben a játéktár eredete-

ként működött.⁷ Nem csoda, ha ilyenkor a szövegeket számos esetben a legmásodlagosabb modelleknek megfelelően fordítják, amik csak találhatóak a cél-irodalomban. Ezt követően azt a benyomást kelthetik a cél-irodalom központjában helyet foglaló olvasóikban, mintha „epigonok” műveivel találkozónának, már amennyiben ez az irodalom a dinamikus mozgás állapotában van. Ámde ugyanakkor ez lehet az egyetlen módja annak, hogy kedvébe járjanak a cél-irodalom közönségéből más rétegeknek, mivel ez az egyedüli mód arra, hogy bármely szöveget illő módon „irodalminak” ismerjenek el, s ezt követően elfogadhasák. Az ilyen szövegek efféle jellemvonásának természetszerűleg nincs funkcionális jelentősége a saját irodalmukban elfoglalt szerepüket (vagy az alapjukul szolgáló modellek szerepét) tekintve. Csak mikor a folyamatok és műveletek felfedése érdekel bennünket – melyeknek segítségével a rendszer kibontakozik és fenntartja magát –, válnak az ilyen jellegű megfontolások elengedhetetlenné. Röviden, a többrendszer elméletének fő célja és megvalósítható lehetősége, hogy azokkal a konkrét feltételekkel foglalkozzon, amelyek mellett egy bizonyos irodalom hatással lehet egy másik irodalomra, amelynek következtében tulajdonságok átvivődnek egy többrendszerből egy másikba. Például, ha elfogadjuk a feltételezést, miszerint a perifériák tulajdonságai abban az esetben minden bizonnyal behatolnak a centrumba, ha a centrum bizonyos feladatok betöltésére való alkalmassága (vagyis a centrum játéktárának alkalmassága) meggyengült (Sklovszkij második törvénye), akkor nincs értelme tagadnunk, hogy ugyanezek az alapelvek működnek a rendszerek közötti szinteken is. Hasonlóképp, az irodalomban közreműködő többrendszerűségi struktúrák adhatnak számot a különféle bonyolult egymást átható folyamatokra (interferenciákra). Például, a közfelfogással szemben, az interferenciák gyakran a perifériákon keresztül zajlanak le. Mikor ezt a folyamatot figyelmen kívül hagyják, egyszerűen nincs magyarázat a játéktár új elemeinek megjelenésére és működésükre. Félirodalmi szövegek, irodalmi szövegek fordításai, gye- rekirodalom (a jelenlegi irodalomtudomány mindezeket a rétegeket elhanyagolja), a vizsgálódás nélkülözhetetlen tárgyai, hogy megfelelő módon megérthessük, hogyan és miért lép fel az átvitel a rendszereken belül éppúgy, mint közöttük.

2.4. Stabilitás és instabilitás. Rendszerhegyek

Számos feltételnek kell teljesülnie ahhoz, hogy egy szociokulturális rendszer működőképes legyen külsődleges rendszerek támogatása (vagyis más közösségek párhuzamos rendszerei) nélkül. Például, jó okunk van feltételezni, hogy a heterogeneitás egyike ezeknek a feltételeknek. Itt a burjánzás törvénye univerzálisan érvényesnek tűnik. Ez a törvény, melyet magam indítványoztam korábban, más megszóvegezés-

⁷ Az ilyen esetekre számos példát találunk franciára vagy németre való fordításokban, melyek olyan irodalomból történnek, amelyek játéktárukat a francia vagy a német irodalom alapjaiból teremtették meg. Például a franciára fordított XIX. századi flamand költészet. Ugyanerről számolnak be azok a XIX. végén, XX. század elején héberül írt szövegek, melyeket oroszra fordítottak, s melyek viszont keletkezésükkor az orosz játéktár modelljeit vették alapul.

ben (EVEN-ZOHAR, 1978. 43.), egyszerűen azt jelenti, hogy egy rendszer, igényeinek kielégítése érdekében azon igyekszik, hogy felhasználhassa az alternatív választási lehetőségek növekvő tárházát. Mikor egy adott rendszernek sikerült elegendő készletet felhalmoznia, jók az esélyek arra, hogy a saját tárháza elegendő lesz fenntartásához és megmaradásához, ha csak a körülmények drasztikusan meg nem változnak. Máskülönben a rendszeren belüli átvitel marad az egyetlen, vagy legalábbis a legmeghatározóbb megoldás, és azonnal keresztülvizik, az ellenállás ellenére is. Természetesen igencsak kívánatos volna tisztában lennünk azzal (és az elméletünkben valóban nagy előrelépést jelentene), vajon milyen nagynak kell lennie a „kielégítő készletnek” ahhoz, hogy a rendszer megfelelően működhessen. Ez a tudás e percben nem elérhető a számunkra, bár a leírás szintjén beszélhetünk a játéktár „minimumáról”, amely nélkül egy irodalmi rendszer sem volna képes működni. Az (irodalmi) játéktárak felbukkanásáról írt tanulmányok rámutattak, hogy születése pillanatától nincs olyan irodalom, amely kis játéktárral működné, és ugyanez igaz az irodalmi rendszerre mint nagyobb egészre. Más szavakkal, meglehetősen megalapozottnak tűnik a feltevés, miszerint amint egy rendszer életbe lép, a burjánzás (törvénye) aktivizálódik. Mindez azt sugallhatná, hogy a rendszer számára az a legelőnyösebb, ha permanensen változékony marad. A helyzet viszont nem ez. A rendszer szintjén az *instabilitást* nem szabad azonosítanunk a változással, éppúgy, ahogy a stabilitást sem a megmerevedéssel. Más szóval, a *játéktár* stabilitása vagy instabilitása nem tükrözi, vagy nem szükségképpen idézi elő a rendszer stabilitását vagy instabilitását. Az a rendszer, amely képtelen fenntartania magát egy korszakon túl, és amely gyakran az összeomlás szélén áll, az a működés szempontjából *instabil*; míg azt a rendszert, amelyik megszakítás nélküli, egyenletes, és jól-kontrollált változáson megy keresztül, nyugodtan tekinthetjük stabilnak, egyszerűen azért, mert állhatatosan fenntartja magát. Csak az ilyen stabil rendszerek képesek a *túlélésre*, míg mások szimplán eltűnnek. Következésképp, a többrendszeren belül tapasztalható „krízisek” és „katasztrófák” (azaz olyan események, melyek radikális változást hívnak elő, vagy belső vagy külső átvitel segítségével), ha a rendszer által kontrollálhatók, akkor nem egy tönkszéli, hanem igenis, egy életrevaló rendszer jelei. A rendszer csak akkor kerülhet veszélybe, ha a változás ellenőrizhetetlenné, ezért aztán kezelhetetlenné válik. Persze azok számára, akik a rendszeren belül bármilyen szinten szeretnék megtartani pozíciójukat, bármely változás, amelyet nem tudnak kezükben tartani kockázatos, hiszen veszélyezteti a pozíciójukat, de nem feltétlen a rendszert, mint olyat. Természetesen akad a történelemben példa arra, mikor a kockáztatott játéktár veszélybe sodorta az egész rendszert, de sokkal gyakoribb, hogy ennek oka az ezt megelőző pangásban keresendő, amely leginkább megakadályozta a „természetadta dinamizmust”.

Itamar Even-Zohar: Polysystem Theory. Poetics Today 1990. 11. 1. 9–26.

(Fordította: Ambrus Judit)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ACCARDO, ALLAIN, 1983. Introduction à la sociologie de l'illusionisme social. Ed. Le Mascaret. Bordeaux, Lire Bourdieu.
- ACCARDO, ALLAIN — P. CORDUFF, 1986. La sociologie de Bourdieu: Textes choisis et commentés. Ed. Le Mascaret. Bordeaux.

⁷ Bizonyos kultúrákban, s ilyen a francia, az ember csaknem kizárólag töredékeket kap az iskolában a nemzeti kánon tárházából. Aligha van bárkinek is kapcsolata a teljes szövegekkel, míg el nem éri az iskolázottság magasabb fokát.

⁸ Azért szeretném itt rögzíteni az e hipotézisre vonatkozó kételkedésem. Nem mintha nem látnék világosan elhatárolható eseteket, amilyeneket akár a korai orosz formalizmus, akár *Roman Jakobson* hozott fel (például leghíresebb tanulmányában, a *Nyelvészet és poétikában* [1960.], jóllehet ez csak ismétlése egy sokkal korábbi írásnak). Mindössze az *érvényességi fokkal* kapcsolatban vannak kételyeim, valamint a jövőbeli használhatóságát illetően, hogy ugyanis e megfigyelés megalapozhatja-e egy bizonyos tevékenységnek a másikkal szembeni *megkülönböztető jegyét*. (Ebben az esetben az „irodalomét” „más szóbeli tevékenységekkel” szemben.) A kutatás rámutatott, nem utolsósorban a klasszikus antropológia, hogy intézményesített (és kevésbé intézményesült) tevékenységeink sok részét az jellemzi, hogy erősen igénybe veszi (*Ausstellung* — az idézett hagyomány ezt a szót használja) a szóbanforgó tevékenység formális összetevőit. Ez nem csak a rituálék kiemelt eseteire igaz, hanem a mindennapi, látszólag „szabad” interakcióra is.

- AVALLE, D'ARCO SILVIO, 1972. Corso di semiologia dei testi letterari (1971–1972). Tuin, Einaudi.
- BJÖRCK, STAFFAN, 1978. Dikter för dagen. Stockholm, ALBA.
- BOURDIEU, PIERRE, 1971. Le marché des biens symboliques. = *L'Année sociologique* 22. 49–126.
- BOURDIEU, PIERRE, 1977. La production de la croyance. = *Actes de la recherche en sciences sociales*. 13. 3–43.
- BOURDIEU, PIERRE, 1979. L'habitus et l'espace des styles de vie. = *La distinction*. Paris, Minuit. 189–230.
- BOURDIEU, PIERRE, 1984. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. Trans. by *Richard Nice*. Cambridge, Harvard UP.
- DRORY, RINA, 1988. The Emergence of Jewish–Arabic Literary Contacts at the Beginning of the Tenth Century. [Héberül.] Tel Aviv, Poerter Institute and Ha-Kibbutz Ha-Meuchad.
- EICHENBAUM, BORISZ, 1927. Literatura. Leningrad, Priboj.
- EICHENBAUM, BORISZ, 1927b. Lev Tolsztoj. = Eichenbaum 1927. 149–165.
- EICHENBAUM, BORISZ, 1927e. Teorija formalnogo metoda. = Eichenbaum 1927. 116–148. – Magyarul: A formális módszer elmélete. = Borisz Eichenbaum: Az irodalmi elemzés. Bp., Gondolat 1974.
- EICHENBAUM, BORISZ, 1929. Moj vremennik. Leningrad, Izd. pizstatelej.
- EICHENBAUM, BORISZ, 1968. Lev Tolstoj, I–II. München, Fink. [Az eredeti 1928-as és 1931-es kötetek reprintje.]
- EICHENBAUM, BORISZ, 1971. Literary Environment. = Matejka and Pomorska. 56–60. (EICHENBAUM 1929. fordítása. E számunkban a 488–495 lapokon.)
- EVEN-ZOHAR, ITAMAR, 1974. The Relations between Primary and Secondary Systems within Literary Polysystem. = *Ha-Sifrut* 17. 45–49. [Héberül.]
- EVEN-ZOHAR, ITAMAR, 1978. Papers in Historical Poetics. Tel Aviv, Porter Institute.
- HAMON, HERVÉ, PATRICK ROTMAN, 1981. Les intellectocrats: Expéditions en haute intelligentsia. Paris, Ramsay.
- JAKOBSON, ROMAN, 1960. Linguistics and Poetics. = *Linguistics and Style*. Ed. *Thomas A. Sebeok*. Cambridge, MIT Press 350–377. – Magyarul: Nyelvészet és poétika. = Roman Jakobson: Hang – jel – vers. Bp., Gondolat 1970.
- JAKOBSON, ROMAN, 1980. Metalanguage as a Linguistic Problem. = *Roman Jakobson: The Framework of Language*. Ann Arbor: Michigan Studies in the Humanities. 81–92.
- LAFARGE, CLAUDE, 1983. La valeur littéraire: Figuration littéraire et usages sociaux des fictions. Paris, Fayard.
- LOTMAN, JURIJ M. – B. A. USPENSKIJ – V. V. IVANOV – V. N. TOPOROV – A. M. PJATIGORSKIJ, 1975. Theses on the Semiotic Study of Cultures (as Applied to Slavic Texts). = *The Tell-Tale Sign*. Ed. *Thomas A. Sebeok*. Lisse, Peter de Ridder 57–84.
- LOTMAN, HERBERT R., 1981. La rive gauche: Du front populaire à la guerre froide. Paris, Seuil.
- MACHLUP, FRITZ, 1981. Knowledge and Knowledge Production. Princeton, Princeton UP.
- MATEJKA, LADISLAV – KRZYSZYNA POMORSKA (Eds.), 1971. Readings in Russian Poetics. Cambridge, MIT Press.
- SEGAL, DMITRI, 1982. Israeli Contributions to Literary Theory. = *Schwerpunkte der Literaturwissenschaft*. Ed. *Ehrud Ibsch*. Amsterdam, Rodopi 261–292.
- SHAVIT, ZOHAR, 1978. Translation of Children's Literature as a Function of Its Position in the Literary Polysystem. = *Modern Realistic Stories for Children and Young People*. Ed. *R. Majonica*. München, IBBY. [Újraközölve a *Poetics Today* 2(4). 171–179. lapján.]
- SHAVIT, ZOHAR, 1980. The Ambivalent Status of Texts: The Case of Children's Literature. = *Poetics Today* 1.(3). 75–86.
- SHAVIT, ZOHAR, 1986. Poetics of Children's Literature. Athens – London, U. of Georgia P.
- SHAVIT, ZOHAR – YAAKOV SHAVIT, 1974. Hebrew Crime Stories during the 1930s in Palestine. = *Ha-Sifrut* 18/19. 30–73. [Angol összefoglaló: IV.]
- SHEFFY, RAKEFET, 1985. Establishment and Canonization in the Evolution of Cultural Systems: The Popular Song as a Test Case. [MA disszertáció, héberül, angol összefoglalóval.] Tel Aviv, Department of Poetics and Comparative Literature.
- SKLOVSKIJ, VIKTOR, 1921. *Rozanov*. Petrograd.
- SKLOVSKIJ, VIKTOR, 1923. *Literatura i kinematograf*. Berlin.
- SKLOVSKIJ, VIKTOR, 1925. *O tyeorii prozi*. Moszkva, Federacija.
- TOURY, GIDEON, 1977. Translational Norms and Literary Translation into Hebrew. 1930–1945. Tel Aviv, Porter Institute. [Héberül.]
- TOURY, GIDEON, 1980. In Search of a Theory of Translation. Tel Aviv, Porter Institute.
- VIALA, ALAIN, 1985. Naissance de l'écrivain: Sociologie de la littérature à l'âge classique. Paris, Minuit.
- VOEGELIN, C. F., 1960. Casual and Non-Casual Utterances within Unified Structure. = *Style in Language*. Ed. *Thomas A. Sebeok*. Cambridge, MIT Press 57–59.
- YAHALOM, SHELLY, 1978. Relations entre les littératures anglaise et française au 18e siècle. [MA disszertáció, héberül, francia összefoglalóval.] Tel Aviv, Department of Poetics and Comparative Literature.
- YAHALOM, SHELLY, 1980. Du non littéraire au littéraire. = *Poétique* 44. 406–421.